

Ю.М. Кочубей

КАРАЇМСЬКІ СТУДІЇ НА ЗАХОДІ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.) (Історіографічно-бібліографічний вступ)

Сьогодні жителі України мало що знають про караїмів, хоча цей нечисленний народ – корінний народ нашої країни, рідною землею якого є Крим, де відбувся його етногенез і пройшли століття історичного буття. У наших виступах, усно і в публікаціях, ми неодноразово наголошували, що саме українські вчені-сходознавці повинні вести перед у вивченні історії, релігії, культурної спадщини та мови цього народу і нести світові об’єктивну інформацію про його минуле і сьогодення. Саме караїмів (і кримчаків) стосуються положення Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, насамперед зникаючих мов, що їх без всяких додаткових законів має виконувати наша держава, а не мови багатомільйонних народів, меншинні острівці яких розташовані на нашій території, або ж ці мови в нашій країні фактично дисперсні.

Зацікавлення караїмами як релігійною спільнотою в Європі почалося давно, що не дивно, бо вони, як і іудеї, з’явилися з Близького Сходу і користувалися в богослужінні гебрайською (давньоєврейською) мовою, хоча й не у всьому погоджувалися з ними, визнаючи своїм Святим Письмом тільки П’ятикнижжя Мойсея та відкидаючи пізніші пояснення і тлумачення Закону Мойсея, що мають загальну назву *Талмуд*, вченими рабинами. Слід сказати, що мусульманські вчені знали про визнавців караїмської релігії дещо раніше (аль-Мас’уді, аль-Макдісі, аль-Макрізі). Розділ про караїмізм включив до своєї відомої праці “Книга релігій і сект” (XII ст.) імам Абу-ль-Фатх Мухаммед Ібн Абд аль- Керім Шахрастані (1085–1153) [Shahrastānī 1986, 602–603]. До нього про караїмів писав також знаменитий Абу Рейхан аль-Біруні (XI ст.).

Мало значення й те, що в 1528/9 р. у Венеції було надруковано першу караїмську літургію. Правда, зробили це євреї-рабиністи [The Universal Jewish Encyclopedia 1948, 318]. Потім у різних містах Європи теж з’являлися окремі караїмські книги, звичайно, давньоєврейською мовою. Найбільший інтерес до караїмської релігії і караїмів виявили європейські вчені теологи-протестанти у зв’язку з гострими протиріччями між протестантами і католиками, що охопили Західну Європу в XVI–XVII ст. Як зазначають сучасні дослідники, протестанти у своїй боротьбі з Папою шукали собі союзників серед тих, хто кинув виклик вищому релігійному авторитету. Такими були караїми, котрі не побоялися виступити проти конгрегації ерусалимських рабинів.

У 1641 р. професор східних мов Кенігсберзького університету Йоганн Стефан Рітангеліус відвідав місто Тракай, де познайомився з рукописами, що належали місцевій громаді караїмів. Все ж вважається, що справжній прорив було здійснено у 90-ті роки XVII століття. За дорученням короля Швеції Карла XI професор семітських мов в Університеті Упсала Густав Перінгер фон Ліллєблад (1651–1710) відвідав кілька поселень караїмів у Литві, мав бесіди з караїмськими вченими, знайомився з рукописами. Але найважливіше те, що він приніс ученим Європи звістку, що розмовна мова караїмів не гебрайська, а тюркська [Dubinski 1994, 43]. Крім того, як вказував проф. Ананіаш Зайончковський, “вже на початку XVII століття німецький пастор Буксторф, відомий гебраїст і сходознавець (помер у Базелі 1629 року), заявив, можливо першим з усіх європейських вчених, що кримські караїми користувалися Старим Завітом тюркською мовою” [Zajaczkowski 1961, 43].

А в 1699 р. професор Лейденського університету Якоб Тріглант звернувся до польських караїмів з рядом питань щодо їхньої історії, вірувань і релігійних практик. Відповідь було надіслано, автором її був учений караїм Мордехай бен Нісан Кукізов (він був гахамом у містечку Кукізові, тепер Красний Острів біля Львова). Її у вигляді книги було надруковано в 1715 р. в Уппсалі, а 1721 року разом з латинським перекладом Й. Вольфа в Гамбургу; за нею закріпилася назва “Дод Мордехай”. Вона була хоча й обмеженим, але затребуваним джерелом знань європейців про караїмів та їхню релігію [Dubinski 1994, 42].

Поступово контакти між європейськими вченими і караїмською спільнотою в Литві розширювалися. У XIX ст. караїмознавчі дослідження велися, і то спорадично, в таких країнах, як Австро-Угорщина, Німеччина, Польща. Російський орієнталіст В. Радлов теж включив до своєї відомої публікації “Опыт словаря тюркських наречий” матеріал про литовсько-караїмську мову. Після Першої світової війни вивчення караїмів та їхньої мови сконцентрувалося в Польщі, Угорщині та Туреччині.

Звернувшись до сучасного періоду караїмських студій, автор свідомо полишає осторонь такі країни, як Польща, Литва, Туреччина та Ізраїль, де ці студії з різних причин найбільш розвинені, тож караїмознавство в цих країнах заслуговує на окремий детальний розгляд.

Розвиток караїмознавства не є нормально лінійним, він здійснюється, особливо це видно у XX ст., ніби під впливом якихось імпульсів, пов’язаних не тільки з академічним інтересом. Це не може не викликати зацікавлення вчених нашої країни, яка є праматір’ю східноєвропейських караїмів: кримських, західноукраїнських і литовських, – а крім того, у нас вони й сьогодні становлять частину населення Криму.

У ряді наукових центрів Європи продовжували й у XX ст. студіювати історію і теологію караїмської релігії, мовознавці-тюркологи, звичайно, досліджували мову караїмів, в основному литовських. Вчені-іудеї продовжували полеміку з караїмами щодо походження вчення Анана бен Дауда, його догматики і літургійної практики, а також критикували діяльність Абрахама Фірковича (1781–1874), який наполягав на окремішності караїмів від євреїв-рабиністів. У середині століття новий поштовх такій полеміці дала публікація в 1928 р. у Стамбулі праці відомого лідера караїмського народу, вченого-орієнталіста гахана С.М. Шапшала (1873–1961) “Kırım Karay Türkleri” (Кримські караї тюрки) [Sapsal 1928], яка нібито, як пишуть автори-рабиністи, “поклала початок деіудеїзації і тюркізації караїмів”. Караїмський вчений доводив, що караїми є нащадками хозарів, які колись володіли Кримським півостровом, його підтримували польські науковці, в тому числі й караїмського походження. Але насправді першим висловив таку думку (і про це вказував і сам С.М. Шапшал) російський вчений В.В. Григор’єв (1816–1881) [Шапшал 2004, 14]. Це – так звана “хозарська теорія” походження караїв. Деякі вчені вважають, що до етногенезу цього народу причетні й половці (кумани). Рабиністи ж намагаються довести, що кримські караїми не є тюрками і походять не від хозар, а є просто іудейською сектою, котра забула своє походження. У цьому зв’язку важливе значення мала антропологічна розвідка італійського вченого Коррадо Джіні “Караїми Польщі і Литви”, що побачила світ 1936 року в Римі [Gini 1936]: в роки Другої світової війни її використав С.М. Шапшал, коли рятував свій народ від винищення нацистами.

Інтерес до караїмів і до історії Криму взагалі особливо виявляється в історичні моменти, коли виникає можливість геополітичних зрушень, що матимуть безпосередній стосунок до долі Кримського півострова. Так було в 30-ті рр. XX ст., в роки відразу після Другої світової війни й у зв’язку з розвалом СРСР, продовжується і тепер. Головними темами досліджень, принаймні в Західній Європі, були історичні та лінгвістичні, що ж до становища караїмського народу в Криму, то воно в поле зору західних науковців потрапляло зовсім мало. Що й не дивно: в СРСР правда про життя-буття національних меншин була недоступною для західних медіа і дослідників. Політологи та журналісти

досліджували і висвітлювали життя в основному радянських євреїв, які в завершальні роки сталінського режиму і в роки правління його наступників стали жертвами жорсткої дискримінації. Становище змінилося тільки після проголошення України незалежною: національні меншини згідно з Конституцією дістали можливості для нормального розвитку своєї освіти, мови і культури, в тому числі і євреї-рабиністи та народи, батьківщиною яких був Крим.

Після Другої світової війни караїмські студії продовжувалися у відомих університетських центрах Лондона, Парижа, Уппсали, у Швейцарії та ін., де ними займалися як тюркологи, так і семітологи. Створення Держави Ізраїль відкрило нові можливості для розвитку досліджень у галузі караїмознавства в університетах і спеціальних центрах цієї країни. Звичайно, вони співробітничать із відповідними американськими і європейськими центрами. Слід відзначити, що вже у 1959–1965 рр. науковці Заходу створили спільними зусиллями свого роду енциклопедичний довідник з тюркології “*Philologiae Turcicae Fundamenta*”, в якому були солідні статті про караїмську мову (автор Омелян Пріцак) [Pritsak 1959] і літературу (автор Ананіаш Зайончковський) [Zajaczkowski 1964]. З’явилися серйозні статті в різних енциклопедіях, а в 1952 р. Леон Немой уклав “Караїмську антологію” [Nemoy 1952], якою користуються й досі. Знову виявлявся інтерес до історії хозарів – була перевидана книга Д. Данлопа “Історія хозарів-євреїв” [Dunlop 1952] та вийшло кілька статей. У 1961 р. в міжнародному видавництві (Warszawa-Le Haye-Paris) було видруковано англійською мовою працю польського вченого А. Зайончковського “Караїми в Польщі” [Zajaczkowski 1961], у якій висвітлювалися походження та історія литовських караїмів, їхні етнографічні особливості, мова і література. В угорському академічному журналі “*Acta Orientalia*” він у цьому ж році вмістив статтю “Хозарська культура і її спадкоємці” [Zajaczkowski 1961a, 1–3], що не пройшла непоміченою, чого не скажеш про її публікацію польською мовою в журналі “*Myśl karaïmska*”.

На ці роки припадає активна наукова і популяризаторська діяльність Шимона Шишмана (1908–1993), польського науковця-караїма, який, опинившись на Заході, опублікував чимало наукових статей, у тому числі й на “хозарську” тему. Багато зробив він у 1974 р., коли відзначалося 200-річчя від дня народження Абрахама Фірковича. Спробував видавати франкомовний “Бюлетень караїмських студій”, вдалося випустити кілька номерів. Але чи не найбільшою його заслугою було видання у 1980 році французькою мовою в Лозанні монографії “Караїмізм. Його доктрини та історія” [Szyszman 1980]. Тут вперше в новітній час об’єктивно викладено в систематизованому вигляді всі на той час відомі дані про історію караїмів та їхню релігію. Дещо пізніше, у 1989 році, Університет Уппсала опублікував його працю “Караїми Європи. Історія. Мова. Фольклор. Наука” (1989) [Szyszman 1989].

У згаданих працях С. Шишмана і А. Зайончковського підтримувалася “хозарська”, чи “хозарсько-куманська”, теорія походження караїмів-караїв. З’явилися публікації, які відстоювали тези рабиністів, зав’язалася полеміка, що продовжується й понині. Насамперед слід згадати академічного плану працю Цві Анкорі, що побачила світ у Нью-Йорку (1959), “Караїми у Візантії: роки формування, 970–1100” [Ankori 1968] і книгу Дана Росса “Акт віри. Подорож до єврейського пограниччя” [Ross 1982; 1984], що вийшла там само, у Нью-Йорку, в 1982 і 1984 роках. Ці автори рішуче відкидали зв’язок між хозарами і караїмами.

Рабиністичні центри з небаченою енергією намагалися доводити свої погляди на походження караїмів, зокрема гостро виступили проти “хозарської теорії”, піддавали критиці аргументи щодо тюркських (алтайських) коренів і самостійності їхньої мови (називали її “татарською”), не бачили впливу традиційної релігії тюрків-номадів на караїмізм.

Було реалізовано кілька, на мій погляд, вдалих проектів. Крім відповідних статей в різних енциклопедіях, було опубліковано англійською мовою у Франкфурті-на-Майні дві важливі книги авторства Натана Шура: “Історія караїмів” (207 с.; 1992) [Schur 1992]

і “Караїмська енциклопедія” (295 с.; 1995) [Schur 1995], у яких з позірним академізмом подавалася рабиністська версія історії караїмів, пропонувалися відверто неперевірені і необ’єктивні дані, особливо щодо східноєвропейських караїв – кримських, литовських і луцько-галицьких. Ці терени для багатьох західних вчених і досі terra incognita. Не менш важливою була публікація у США книги за редакцією Ф.Е. Міллера “Караїмський сепаратизм у Росії XIX століття” (Цинциннаті, Ог., 1993) [Miller 1993], у якій в негативному світлі було показано рух караїмських інтелектуалів того часу за виокремлення своєї ідентичності від опіки рабиністів. Як найбільшого “лиходія” було змальовано Абрахама бен Самуїла Фірковича, який зумів досягти певних полегшень для свого народу від царської влади і став беззаперечним лідером. Багато зробив він також для збереження історичної і культурної спадщини караїв та інших народів, зокрема зібрав три великі колекції рукописів гебрійським письмом, які тепер зберігаються в Санкт-Петербурзі.

У працях заангажованих вчених Заходу наполегливо проводилася думка, що караїмізм – це секта в іудаїзмі і всі караїми, по суті, – євреї. А тому наполягання кримських і взагалі східноєвропейських караїмів на своїй окремішності є не чим іншим, як сепаратизмом. А в європейських країнах сепаратизм є “непростимим гріхом” і різко засуджується, тим більше коли додається, що кримські караїми до того ж є “неоязичниками”, бо, бачте, підтримують віковічні традиції при сімейних і громадських заходах, шанують “священні дуби” та ін. Головним “деїудизатором і тюркізатором” караїмів оголошено гахана С.М. Шапшала, який до останнього боровся за права караїмів і робив усе можливе, щоб зберегти їхню мову, релігію та культурно-історичну спадщину: свого часу він організував бібліотеку і музей у Євпаторії та музей у Тракаї, який після відновлення незалежності Литви знову функціонує [Хаджи Серайя Хан Шапшал... 2010].

Особливо посилилася антикараїмська пропаганда за останні півтора десятиліття, коли мало-помалу караїмська громада Криму, а також польсько-литовські караїми та караїми деяких російських міст зібралися з силами і взялися активно відроджувати громадське життя, традиції та культуру, незважаючи на різного роду труднощі. Проголошення Україною незалежності сприяло такому відродженню. Це, звичайно, було помічено. І ми є свідками нової інформаційної атаки на караїмство.

Було створено осередки караїмознавства в ряді ізраїльських університетів, у США, в м. Олбані, шт. Нью-Йорк, зареєстровано Центр розвитку караїмських студій, якому присвоїли ім’я Якуба аль-Кіркисані – видатного караїмського теолога Середньовіччя [The al-Qirqisani Center for the Promotion of Karaite Studies]. З 2005 р. Центр перебуває під опікою рабиністського духовенства. Мета його, якщо сказати коротко, – боротися проти “караїмського сепаратизму”, готуючи відповідних фахівців, заохочуючи потрібні їм дослідження, організовуючи конференції і семінари. Центр опублікував книгу характерного для західних країн жанру “Вступ. An Introduction”, яка має знайомити читача з усім основним, що стосується того чи іншого предмета. Вона називається “Вступ до караїмського іудаїзму: історія, теологія, практика і культура”, автори І. Ярон, Дж. Пессах, А. Канаї, Й. Ельгамі (обсягом 288 с.) [Yaron, Pessaah, Qanai, El Gami 2003]. У цьому ж році і в Європі з’явилася книга подібного жанру – “Караїмський іудаїзм. Путівник до його історії і літературних джерел”, упорядник Мейра Полляк [Polliak 2003]. Опублікувало її, мабуть, найсолідніше видавництво орієнтальної літератури у світі “Брілль”, що працює в голландському місті Лейдені. Як показує статистика (бібліографічні дані), значні зусилля робляться для того, щоб наповнювати академічні (насамперед!) журнали різними мовами в різних країнах світу матеріалами, які у викривленому світлі подають інформацію про караїмів, знову ж таки паплюжачи імена Абрахама Фірковича, Серайї Шапшала та сучасних караїмознавців, котрі не хочуть миритися з нав’язуваними їм поглядами рабиністів.

Дослідницька робота в галузі караїмістики провадиться в Уппсалі, Лондоні, Торонто, Будапешті і Гельсінкі. Активністю вирізняється угорська дослідниця, що працює у

Швеції, проф. Ева Чато – серйозний спеціаліст із караїмської філології, а у Фінляндії на перше місце вийшов Тапані Харвіайнен, рішучий захисник теорії єврейського походження караїмів. Він з давніх часів знайшов шляхи співробітництва з російськими науковими закладами Санкт-Петербурга, де, як відомо, мають перебувати рукописи, зібрані Фірковичем. Ним опубліковано велику кількість статей у різного роду наукових збірниках і науковій періодиці багатьох європейських країн і США, присвячених гебраїській мові караїмів, караїмсько-арабським мовним зв'язкам, питанням перекладу Біблії. Ряд публікацій стосуються сучасного життя караїмської громади Литви [див.: Csato 2010, 275–277].

Останнім часом активність антикараїмських центрів навіть посилилася. Найперше слід назвати відомого вже з початку нинішнього століття ізраїльського професора, уродженця Москви Дана Шапіра, до якого підключився навчений у Європі виходець з Криму Михаїл Кизілов. У 2003 р. Д. Шапіра видав у Туреччині англійською мовою працю “Авраам Фіркович у Стамбулі (1830–1832): прокладання шляху для тюркського націоналізму” (Анкара, 2003) [Shapira 2003]. А двома роками пізніше вмістив в угорському науковому журналі “Acta Orientalia...” велику статтю під назвою «Єврейський пантюркіст: Серайя Шапшал і його праця “Кримські караїми – тюрки. 1928”» [Shapira 2005, 349–380]. Багато його праць виходить на івриті.

У 2003 році М.А. Кизілов публікує книгу (Центр аль-Кіркисані, м. Трой, шт. Нью-Йорк) “Караїми очима мандрівників: етнічна історія, традиційна культура і повсякденне життя кримських караїмів за описами мандрівників” [Kizilov 2003], де знову-таки виступає проти “хозарської теорії”. Останнім часом з'явилися ще ряд важливих публікацій, що підтримують точку зору рабиністів. Це – “Bibliographia Karaitika” у двох томах (810 с.), укладачі Баррі Дов Уоллфіш і М. Кизілов (2010) [Wallfish 2010], і велика монографія М. Кизілова “Караїми Галичини: етнорелігійна меншина серед ашкеназів, тюрків і слов'ян. 1772–1945” (2009) [Kizilov 2009]. Обидві книги видані в Лейдені, у видавництві “Брілль”, що має засвідчувати їхній нібито високий академічний, об'єктивний рівень. Але, знаючи погляди авторів на проблему, в цьому можна сумніватися. Серйозні матеріали друкуються в періодиці Угорщини, Польщі, Росії, країн Скандинавії. У 2005 р. у США відкрився Караїмський єврейський університет, по суті, центр прозелітизму [Karait Jewish University]. Проводяться наукові конференції і семінари в Ізраїлі та на Заході.

Що ж можуть протиставити такому натиску караїми і ті, хто їх підтримує? Все те, що робиться в Литві, Польщі і трохи в Росії та Україні, не до порівняння. Але все ж таки відбувається публікація книг, проводяться різні культурні заходи. Спромоглися, завдяки щедрому спонсорів із Франції М.С. Сарачу, видати шість томів Караїмської енциклопедії. У США проф. В. Кефелі створив Міжнародний інститут кримських караїмів, який разом з кримчанами видає російською мовою кварталник “Караїмика” [Caraimica]. Але цього явно мало. Потрібні серйозні публікації європейськими мовами. Знаменним проривом було проведення в Туреччині в Університеті м. Білечіка великого симпозіуму караїмознавців зі всього світу (5–8 квітня 2010 р.), в якому взяла участь представницька делегація вчених і караїмських активістів з України. Він переконливо засвідчив, що кримські караїми відроджуються і продовжують жити на своїй рідній землі [International Symposium on the Karaite Studies 2011].

Тепер слово за українськими ученими: нам належить захистити права корінного народу Криму – караїв-караїмів на їхню землю, святині, духовну і культурну спадщину.

ЛІТЕРАТУРА

Хаджи Серайя Хан Шапшал – видаючийся сын караимского народа. Симферополь, 2010.

- Шаниал С.М.* **Караимы СССР в отношении этническом. Караимы на службе крымских ханов.** Симферополь, 2004.
- Ankori, Zvi.* **Karaites in Byzantium: The Formative years, 970–1100.** New York, 1968.
- Caraimica.** International Quarterly Review: Simferopol=Slippery Rock (USA).
- Dubinski, Aleksander.* **Caraimica. Prace karaimoznawcze.** Warszawa, 1994.
- Dunlop D.M.* **The History of the Jewish Khazars.** Princeton, N.J. 1945.
- Gini, Corrado.* I Caraimi di Polonia e Lituania // **Genus** (Roma). Vol. 2, № 1/2. 1936.
- International Symposium on the Karaite Studies.** Proceedings (05–08 April 2010). Bilecik/Türkiye, 2011.
- Karaite Jewish University** // <http://www.kjuonline.com/home.htm>
- Kizilov M.* **Karaites through the Travelers' Eyes: Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to Descriptions of the Travelers.** New York, 2003.
- Kizilov M.* **The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority among the Ashkenazim, the Turks and the Slavs, 1772–1945.** Leiden, 2009.
- Miller Ph.E. ed.* **Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia: Joseph Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverance.** Cincinnati, 1993.
- Nemoy, Leon.* **Karaite Anthology.** New Haven, 1952.
- Polliak, Meira ed.* **Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources.** Leiden, 2003.
- Pritsak O.* Das Karaimische // **Philologiae Turcicae Fundamenta.** Vol. I. Wiesbaden, 1959.
- Ross, Dan.* **Acts of Faith. A Journey to the Fringes of Jewish Identity.** New York, 1982&1984.
- Sapsal S.* Kırım Karay Türkleri // **Türk yılı.** Istanbul, 1928.
- Schur, Nathan.* **History of the Karaites.** Frankfurt/M, 1992.
- Schur, Nathan.* **The Karaite Encyclopedia.** Frankfurt/M, 1995.
- Csato, Eva A.* Report on an Uppsala Workshop on Karaim Studies // **Turkik Languages** (November 2010).
- Shahrastānī.* **Livre des religions et des sectes / Collection UNESCO d'oeuvres représentatives.** Série arabe. [Paris], 1986.
- Shapira, Dan I.* **Avraham Firkowicz in Istanbul (1830–1832). Paving the Way for Turkic Nationalism.** Ankara, 2003.
- Shapira Dan I.* A Jewish Pan-Turkist: Seraya Szapszal (Sapsaloglu) and his Work "Qirim Qaray Turkleri" // **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.** A. 58, 2005. № 4.
- Szyszman S.* **Le Karaïsme. Ses doctrines et son histoire.** Lausanne, 1980.
- Szyszman S.* **Les Karaites d'Europe. History. Language. Folklore. Science.** Uppsala, 1989.
- The al-Qirqisani Center for the Promotion of Karaite Studies** // <http://www.karaitejudaism.com/qirqisani/index.html>
- The Universal Jewish Encyclopedia.** Vol. 6. New York, 1948.
- Wallfish, Barry Dov, Kizilov M.* **Bibliographia Caraitica. An annotated Bibliography on Karaites and Karaism, Karaite Textbooks and Studies.** In 2 vols. Leiden, 2010.
- Yaron Y., Pessaah J., Qanai A., El Gami Y.* An Introduction to Karaite Judaism: Theology, Practice and Culture // **The Qirqisani Centre,** 2003.
- Zajaczkowski, Ananiasz.* **Caraims in Poland.** Warszawa, La Haye, Paris, 1961.
- Zajaczkowski, Ananiasz.* Khazarian Culture and its Inheritors // **Acta Orientalia Hungarica.** Budapest, 1961a. T. 12. Z. 1–3.
- Zajaczkowski, Ananiasz.* Die karaimische Literatur // **Philologiae Turcicae Fundamenta.** Vol. 2. Wiesbaden, 1964.